
Kolm vaadet rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonidele

Kaarina Rein

Annotsioon. Rootsiaegsest Tartu ülikoolist on meieni jõudnud umbes 600 trükitud disputatsiooni, neist suurem osa (u 500) Academia Gustaviana ajast Tartus (1632–1656). Disputatsioon ehk akadeemiline väitlus oli varauusaegse teadustöö kõige levinum väljund, kuid paraku tuntakse seda žanri tänapäeval vähe. Artikkel toob välja esimesed Tartu ülikooliga seotud teadustööd, võttes luubi alla varaseimad trükised (1631–1632), disputatsioonide avaldamise dünaamika rootsiaegses Tartu ülikoolis ja nende tõlkimise eesti keelde. Kuigi kõigist neist vaadetest avaneb erinev pilt, moodustab see kokku terviku, mis iseloomustab õppe- ja teadustööd rootsiaegses Tartu ülikoolis.

Võtmesõnad: varauusaegsed disputatsioonid, rootsiaegne Tartu ülikool, disputatsioonide tõlkimine, Tartu ülikooli ajalugu

Annotation. There are approximately 600 printed disputations from the Swedish University of Tartu, most of them from the Academia Gustaviana period in Tartu (1632–1656). Disputations were the most common output of early modern universities. However, this genre is not particularly known today. The article highlights the first scientific works originating from the University of Tartu, examining the very first printed texts, the dynamics of publishing disputations at the Swedish University of Tartu, and their translation into Estonian. Although the picture offered by these views is different, it forms a whole that characterises study and research at the Swedish University of Tartu.

Keywords: early modern disputations, the Swedish University of Tartu, translation of disputations, history of the University of Tartu

Sissejuhatus

Tartu ülikooli tegutsemise algusaja märkimisel on aegade jooksul lähtunud erinevatest kuupäevadest ja aastaarvudest. Tänapäeval varjutab teisi küll 1. detsembril tähistatav rahvusülikooli aastapäev, mida peetakse alates 1920. aastast, kuid õppeasutuse rajamine sajan-
deid varem on hädusamate piiridega. Siinne artikkel vaatleb kõrgha-
riduse algust Tartus eelkõige varauusaegsete disputatsioonide põhjal. Kõigepealt on luubi all, millised on esimesed säilinud Tartu ülikooliga seotud teadustööd, seejärel analüüsitakse rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide hulka kümnendite ja teaduskondade kaupa ning seejärel on vaatluse all, millised neist on tõlgitud eesti keelde. Eeldatavalt avaneb nende nurkade alt ülevaatlik pilt rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide kujunemisest, arengust ja eestindamisest. Kuigi mainitud tööd võivad kanda ka nime dissertatsioon, diskursus vms, on siin üldnimena neid kõiki nimetatud disputatsioonideks. Rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide täpse arvu väljaselgitamisele artikkel ei pretendeeri.¹

Tartule ülikoolilinnana rajas omamoodi teed jesuiitide koolitegevus Poola võimu all nende kolleegiumiga, mis tegutses aastatel 1583–1625 (Helk 2003: 204). Ent Tartu ülikooli algus on seotud protestantliku identiteediga (Luts-Sootak 2023: 91) ja paraku on jesuiitide kolleegiumist kirjalikke jälgi säilinud vähe ning puuduvad osutused disputatsioonidele (Helk 2003: 200–201). Küll aga on trükitud töid meieni jõudnud 13. oktoobril 1630. aastal avatud Tartu luterliku gümnaasiumi ajast, mil Tartus veel trükikoda ei olnud ja tekstid tuli trükikida mujal. Rootsi kuningas Gustav II Adolf allkirjastas Academia Gustaviana asutamisüriku 30. juunil 1632, kuid üliõpilasi oli loodavasse õppeasutusse hakatud immatrikuleerima juba sama aasta aprillis

¹ Rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide täpne arv ei ole kindel. Kõik disputatsioonid ei ole säilinud, osa neist on kogumikes, mida mõnikord võib lugeda üheks üksuseks, aga kõiki seal sisalduvaid disputatioone võib ka eraldi käsitleda (Seppel/Maasing 2023: 533). Tartu disputatsioonide hulgast rääkides toetatakse siinses käsitluses Ene-Lille Jaanson 2000. aastal ilmunud bibliograafiale, kus rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide koguarvuna on nimetatud 595 (Jaanson 2000: 42).

(Tering 1984: 132). Nii mõnigi neist oli varem õppinud mujal Euroopas ja omas disputeerimise kogemust. Academia Gustaviana sisseõnnistamine leidis aset 15. oktoobril 1632. Inauguratsiooniaktust on kirjeldanud Academia Gustaviana esimene ajalooprofessor Friedrich Menius (1593/94–1659) (Menius 1997: 33–69). Uue kalendri järgi juhtus see 25. oktoobril, mis leiab Tartu ülikoolis igal aastal ka äramärkimist, ehkki on kokku sulanud 6. novembril tähistatava Gustav Adolfi päevaga, mida peetakse vana kalendri järgi. Uue kalendri järgi hukkus Rootsi kuningas Gustav II Adolf Lützeni lahingus küll 16. novembril 1632, kuid 17. sajandil kasutati protestantlikes maades veel Juliuse kalendrit ja kunagine usutunnistuslik tüli väljendub tähtpäeva tähistamise daatumis siiaamaani (Junkelmann 1997: 10).

Tartu ülikooliga seotud esimesed disputatsioonid

Rootsiaegses Tartu ülikoolis oli peale loengute oluline arendada õpetamis- ja õppimismeetodina disputeerimis- ehk väitlemisoskust ja koostada avalikke kõnesid. Nii loengud kui ka kirjatööd olid üldjuhul ladina keeles. Väitlemis- ja kõneoskus oli osa praktilisest õpetusest, mida nõuti Tartu ülikooli esimeses põhikirjas (Constitutiones 2015: 69, 159). Eriti protestantlikes ülikoolides said trükitud disputatsioonid omamoodi žanriks, milles väitlejad tõid ära oma toetajate nimed ja teised ülikoolipere liikmed kirjutasid väitlejale (vahel ka töö eesistujale) adresseeritud õnnitlusluuletusi, mis samuti väitekirjale juurde lisati (Rein 2020a: 24). Disputatsioone koostati ja kaitsti nii varauusaegsetes ülikoolides kui ka akadeemilistes gümnaasiumites. Disputatsioon ehk akadeemiline väitlus oli varauusaegse teadustöö leviniim väljund, mis koosnes nii kirjalikust kui ka suulisest poolest, millest esimene evis eraldi kirjandusžanrina kindlat ülesehitust, teine järgis kindlat tseremooniat. Disputatsiooni tiitellehel oli esitatud selle valdkond ja teema, eesistuja, väitleja ning õppeasutuse nimi, kaitsmise koht, kuupäev ja sageli ka kellaag, lisaks võis kirjas olla ka dekaani või rektori nimi.² Academia Gustaviana põhikirja kohaselt

² Disputatsioonide vormistamisest pikemalt Friedenthal 2021; Seppel/Maasing 2023: 531–554 ning Kaukvere 2011, Luik 2011 ja Liiv 2011.

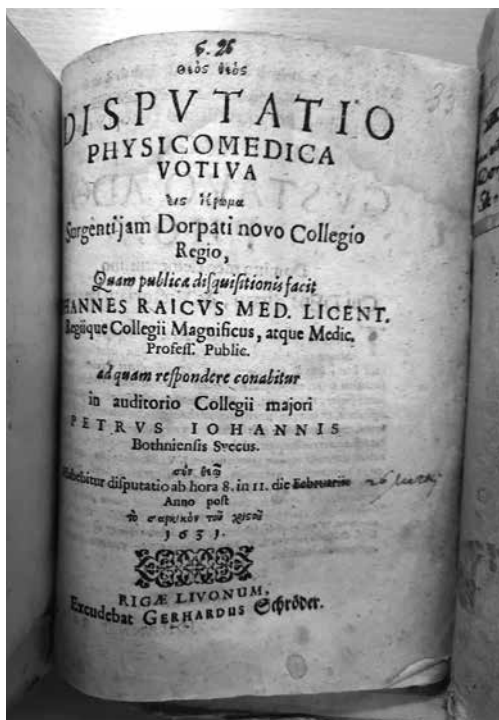
tuli avalikud disputatsioonid enne väitlust trükkida ja professori-tele välja jagada (Constitutiones 2015: 61, 143). Academia Gustaviana aegsed tööd olid suhteliselt lühikesed, tavaliselt 8–24 lehekülge kvartformaadis, Academia Gustavo-Carolina aegsed aga tihti üle 30 lehekülje.

Kuigi eelnevalt sai nimetatud Tartu hariduseluga seotud daatumeid juba 16. sajandist, on kindlalt dateeritud disputatsioone Emajõe Ateenast säilinud alates 1631. aastast ehk Liivimaa, Ingerimaa ja Karjala kindralkuberneri Johan Skytte (1577–1645) asutatud akadeemilise gümnaasiumi päevilt. Aastal 1631 ja 1632. aasta esimesel poolel trükiti Tartus koostatud disputatsioonid Riias või Uppsalas, esimene Tartus trükitud töö on 15. septembrist 1632. Järgnev vaatlus kesken-
dubki mainitud töödele.

Matti Sainio koostatud rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide ja oratsioonide bibliograafias on Tartu esimeseks disputatsiooniks märgitud Benedictus Skytte esitatud disputatsioon „Questiones de hodierno statu, honori Academiae Dorpatensis, munificentia invictissimi regis Gustavi Adolphi, in Livonia jam surgentis“ („Küsimused praegusest seisust austusavaldusena Tartu Akadeemiales, mis võitmatu kuninga Gustav Adolphi heldusest Liivimaal juba kerkib“), kus aastaarv on 1630. See daatum on kirjas Gustaf Sommeliuse (1726–1800) Lundis asuvas käsikirjalises pärandis (Sainio 1978: 47). Disputatsiooni trükkimiskohta ega respondentit ei ole teada. Ene-Lille Jaansonil bibliograafia liigitab selle töö siiski Tartu dateerimata trükiste hulka (Jaanson 2000: 428). Disputatsiooni teesides arutatakse kolmekümneaastase sõjaga seotud küsimusi (Skytte 1630?), seega ei saa välistada, et tegu on tõesti Tartu esimese disputatsiooniga.

Esimene Tartuga seotud kindlalt teadaoleva kuupäevaga disputatsioon trükiti Riias ja peeti Tartu akadeemilises gümnaasiumis 1631. aasta 26. märtsil, kui käisid veel ettevalmistused Tartu ülikooli rajamiseks. Selle väitekirja eesistuja oli tunnustatud arstiteadlane Johannes Raicus (u 1580–1632), kes oli ühtlasi Tartu akadeemilise gümnaasiumi rektor. Väitleja oli Tartu akadeemilise gümnaasiumi esimene tudeng Petrus Turdinus (1609–1653), kes oli teoloogiat õppinud juba Uppsala ülikoolis ja jätkas sellega Tartus. „Disputatio physico-medica votiva eiς iερωμια surgenti jam Dorpati novo collegio regio“

Foto 1. Johannes Raicuse ja Petrus Turdinuse töö „Loodusteaduslik-meditiiniline pühendusdisputatsioon juba kerkivale Tartu uuele kuninglikule kolleegiumile“ (1631) tiitelleht. Asukoht: Uppsala Ülikooli raamatukogu. Foto autor: Kaarina Rein. Photo 1. Title page of the disputation by Johannes Raicus and Petrus Turdinus „Disputatio physico-medica votiva εις ιέρωμα surgenti jam Dorpati novo collegio regio“ (1631). Location: Uppsala University Library. Author of the photo: Kaarina Rein.

(„Loodusteaduslik-meditiiniline pühendusdisputatsioon juba kerkivale Tartu uuele kuninglikule kolleegiumile“) pikkus on 8 lehekülge ja teadaolevalt on see ainus teadustöö, mis trükiti Tartus enne seda, kui Gustav II Adolf Tartu ülikooli asutamisekirjale alla kirjutas, ning võib oletada, et mainitud disputatsioon oma ala väljapaistvalt esindajalt seda otsust ka mõjutas, sest Raicus oli kogunud tunnustust Paracelsuse õpetuse pooldajana (Rein 2010 ja 2016). Väitekirj on pühendatud Rootsi kuningale Gustav II Adolfile ja töö sissejuhatuses on kirjeldatud uue õppeasutuse rajamisel ette tulevaid raskusi (Raicus; Turdinus 1631: A1v ja Raicus 2016: 212). See, et disputatsioon kajastab kohalikke olusid, oli Tartu tööde juures pigem ebaharilik. Uppsala ülikoolis seevastu olid praktilise sisuga disputatsioonid tavalisemad (vt nt Rein 2011: 74–75, Rein 2024: 357–358).

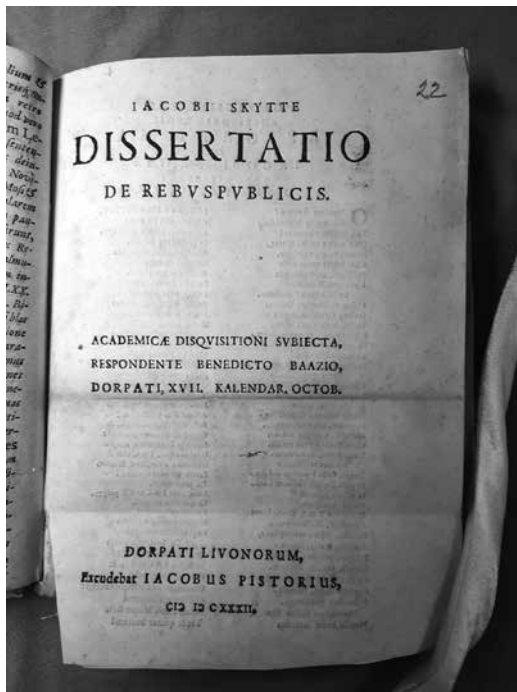
Teise 1631. aastast teada oleva töö eesistuja oli akadeemilise gümnaasiumi teoloogia ja kreeka keele professor Georgius Mancelius (Georg Manzel, 1593–1654), kes oli 1625. aastal saanud Tartu Jaani kiriku saksa koguduse õpetajaks (Sild 1932: 56). Tema eesistumisel väitles Tartu gümnaasiumis 26. augustil 1631. aastal Karjalast pärit tudeng Henricus Boismannus (Heinrich Boismann, ?–1688) töö „Disputatio theologica de Sacrosancta scriptura in novo collegio regio Dorpati proposita“ („Tartu uues kuninglikus kolleegiumis välja kuulutatud teoloogiline disputatsioon Ülipühast kirjast“), mis oli üle 18 lehekülje ja mis trükiti Uppsalas. Disputatsioonis rõhutatakse luteri usu põhimõtteid ning vastandatakse end jesuiitidele (Mancelius; Boismannus 1631: *passim*). Georgius Manceliuse ja tema Tartu kolleegide eesistumisel peetud disputatsioonide iseloomustamiseks on öeldud, et need sisaldavad eelkõige kokkuvõtteid ja pedagoogilistel eesmärkidel tehtud ümbersõnastusi juba olemasolevatest luterliku dogmaatika teostest (Krēsliņš 1992: 166).

Järgmised Tartu ülikooliga seotud disputatsioonid on juba aastast 1632. Retoorika- ja poeesia professor Heinrich Oldenburgi (1583–1634) eesistumisel disputeeris Tartu ülikooli esimene tudeng Benedictus Baazius (Bengt Baaz, 1612–1650), kes immatrikuleeriti Academia Gustavianasse 20. aprillil 1632 (Tering 1984: 132). Tööle „Disputatio psychologica prima de definitione animae in genere“ („Esimene psühholoogiaalne disputatsioon hinge definitsioonist üldiselt“, 4 lk) ei ole märgitud kuupäeva, aga kuna see on trükitud Riias, siis võib arvata, et seegi töö kaitsti enne ülikooli inauguratsiooniaktust ja enne Tartu trükikoja olemasolu.

1632. aastal asutati Tartusse akadeemiline trükikoda, mis võimaldas loodava ülikooli teadustöid kohapeal trükkida. Andmed rootsiaegse Tartu ülikooli trükiste kohta on talletatud Ene-Lille Jaanson'i põhjalikus bibliograafias. Selle järgi oli esimene Tartu ülikooli akadeemilisest trükikojast tulnud trükis trükkal Jakob Beckeri saksakeelne patentfoolio „Postordnung“ kuupäevaga 28. september 1632, kus on toodud Riias lähtuvalt posti liikumise ajad ja hinnad üle kogu Euroopa (Jaanson 2000: 22, 175).

Ent vaadeldes bibliograafias sisalduvaid tollaste Tartu trükiste kuupäevi, näib kõige esimene neist olevat hoopis samal aastal Tartu

Foto 2. Jacob Skytte ja Benedictus Baaziuse töö „Dissertatsioon riigist“ (1632) tiitelleht. Asukoht: Helsingi Ülikooli raamatukogu. Foto autor: Kaarina Rein.
Foto 2. Title page of the disputation by Jacob Skytte ja Benedictus Baazius „Dissertatio de rebuspublicis“ (1632). Location: Helsinki University Library. Author of the photo: Kaarina Rein.

ülikooli esimese rektori Jacob Skytte (1616–1654) eesistumisel ja esimese tudengi Benedictus Baaziuse respondeerimisel valminud „Dissertatio de rebuspublicis“ („Dissertatsioon riigist“, 8 lk), mille kuupäevaks on märgitud „17 päeva enne oktoobri kalende“ (XVII. CALENDAR. OCTOB.). Kalendid olid rooma kalendri järgi iga kuu esimene kuupäev ning 1. oktoobrist 17 päeva tagasi arvutades saab töö kuupäevaks 15. septembri.

Teistest sama aasta disputatsioonidest on Academia Gustaviana inauguratsiooniaktusest varasema kuupäevaga ka eetika- ja loogika-professor Michael Savoniuse (u 1590–u 1654) eesistumisel 3. oktoobril 1632 kaitstud „De philosophiae definitione tam nominali quam reali“ („Filosoofia definitsioonist, nii nominaalsest kui reaalsest“, 15 lk), mille üle väitles üliõpilane Magnus Anethulander (?–u 1681). Vahetult pärast Academia Gustaviana inauguratsiooni (15. oktoobril) kaitsti 17. oktoobril

teoloogiaprofessor Andreas Virginiuse (1596–1664) eesistumisel töö „Disputatio theologica de universali hominum ad salutem aeternam vocatione“ („Teoloogiline disputatsioon inimeste üldisest kutsumisest igavese pääsemise juurde“, 12 lk), mille üle väitles Jacobus Langstadius. Nagu näha, oli Tartus Academia Gustaviana sisseõnnistamise ajal teadustöö juba mitmekesine ning dispuute oli erinevatelt aladelt.

Ene-Lille Jaanson andmetel on alates 1930. aastatest nii Eesti kui ka Tartu ülikooli esimeseks trükiseks peetud Andreas Virginiuse eesistumisel ette kantud disputatsiooni „Disputatio sexta de miraculosa et salutifera Servatoris nostri conceptione et nativitate“ („Kuuendal disputatsioon meie Päästja imelisest ja tervistavast eostamisest ja sünnist“, 8 lk), mille üle väitles Karjalast pärit üliõpilane Henricus Boismannus (Heinrich Boismann, ?–1688) detsembris aastal MDCXXXI ehk 1631. Sellest on tehtud järeldus, et Tartu ülikooli trükikoda tegutses juba peaaegu terve aasta enne õppeasutuse sissepühitsemist. Paraku on tegemist trükiveega ja tiitellehele kantud aastarvul on üks kriips puudu, mis tähendab, et disputatsioon pärineb siiski 1632. aasta detsembrikuust (Jaanson 2000: 21). Seega ei ole nimetatud siiski esimene Tartu trükis, vaid eelpool mainitust hilisem. Küll aga on see üks vähestest rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonidest, mille originaaleksemplar asub Eestis, Tallinna Ülikooli Akadeemilises raamatukogus.³

Disputatsioonide dünaamika rootsiaegses Tartu ülikoolis

Ene-Lille Jaanson bibliograafia järgi trükiti 1632. aastal Tartu akadeemilises trükikojas kokku 10 disputatsiooni. Järgmisel aastal oli neid juba 19 ning ülejäämisel 22, kuid siis nende arv langes taas ja rohkem Tartus 1630. aastatel kahekümne disputatsiooni piirini ei jõutud.

³ Disputatio sexta de miraculosa et salutifera Servatoris nostri conceptione et nativitate. Quam auspice Deo in Regia Academia Dorpatensi sub praesidio Dn. Andreae Virginii, nobil. Pomeran. SS. theol. doctoris & professoris primarii, publicè defendendam suscipit Henricus Boismannus, Wiburgo-Carel. Ventilabitor ... die 31. Decemb. Dorpati Livonorum exudebat[!] Jacobus Pistorius, anno M.DC.XXXI. [!1632], kohaviit kataloogis Ester: XII-947.

Ühtekokku oli Tartus trükitud disputatsioone sel kümnendil üle saja (bibliograafia järgi 115), lugemata kogumikena avaldatud töid, mis olid varem peetud disputatsioonide kordustrukid.⁴

Esiialgu prevaleerisid teoloogilised teemad ning kõige aktiivsem disputatsioonide läbiviija oli esimene teoloogiaprofessor Andreas Virginius. 1632. aastal Tartus trükitud kümnest disputatsioonist seitse olid teoloogilised. 1633. aastal olid 11 disputatsiooni teoloogilised ja kaheksa filosoofiateaduskonnast.⁵ Järgneval aastal ületas filosoofiateaduskonna disputatsioonide arv juba mõnevõrra teoloogiaalaste dispuutide oma. Suurem osa rootsiaegse Tartu ülikooli dispuute kuulusidki kas filosoofia (k.a. natuurfilosoofia ehk loodusteaduste ja poliit-filosoofia ehk riigiteaduste) või teoloogia valdkonda.

Vormilt võisid 1630ndate tööd olla konspektiivsed, kuid samas rõhutasid nad õppeasutuse põhimõtteid. Rootsi riigi ametlik religioosne suund oli luterlik ortodoksia ning teoloogilistes ja filosoofilistes dispuutides kritiseeriti nii katoliiklasi kui ka kalviniste (Mancelius; Aritander 1632: A2–A3, Savonius; Anethulander 1632: B2v–B3, Virginius; Boismannus 1632: A3v). Juba mainitud Johannes Raicuse ja Petrus Turdinuse 1631. aastal esitatud töö rääkis uudsete meditsiiniideede rakendamisest, lähtudes kohalikest eripäradest. Lisaks laidetakse selles disputatsioonis Aristotelese järgijaid ja rõhutatakse filosoof Petrus Ramuse⁶ mõtteviisi osatähtsust (Raicus; Turdinus 1631: A4v; Raicus 2016: 223–224). Liivimaa kindralkuberner ja Tartu ülikooli esimene kantsler Johann Skytte oli ramistliku filosoofia pooldaja ja Aristotelese teoreetilise filosoofia vastane (Loit/Piirimäe 1993: 270). Tartusse ülikooli rajades soovis ta asutada praktilise suunitlusega õppeasutuse. Põhikirja kohaselt ei tohtinud ainete läbivõtmisel pikalt targutada, vaid tuli eemalduda skolastikast ja metafüüsilistest spekulatsioonidest (Constitutiones 2015: 63, 145–146). Retoorika õppimisel ei

⁴ Mõned disputatsioonid ongi säilinud vaid sellistes kogumikes kordustrukidena, st nende esmatrükk on kaduma läinud.

⁵ Filosoofiateaduskonnas kaitsi ka loodusteaduslikke disputatsioone, mida Tartu esimeste tööde hulgas oli arvukalt.

⁶ Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1515–1572) oli prantsuse päritolu haridus-filosoof, kes keskendus küsimusele, kuidas muuta õpilastele teadmiste omandamine lihtsamaks.

piisanud ainult retoorika põhimõtetest, vaid tuli saavutada ka tegelik kõneosavus (Constitutiones 2015: 68, 159) ning seda eesmärki teenisidki peale akadeemiliste kõnede ehk oratsioonide ka avalikud disputatsioonid. Samuti ütles põhikiri, et ei ole mõtet õppida matemaatikat, kui seda distsipliini ei osata rakendada, seega oli vaja tundma õppida ka kartograafiat, geodeesiat, fortifikatsiooni jne (Constitutiones 2015: 66, 152). Johan Skytte taunis Academia Gustaviana inauguratsiooniaktusel peetud kõnes kasutat lobisemist ja rõhutas, et professorite vaev peaks olema suunatud sellele, et noorsugu võiks teooria labürintides takistamatult praktika juurde asuda, olemaks jumalale ja inimestele kõigis asjus kasulik (Menius 1997: 42–45).

Omapärasemate 1630. aastate professoritena võib Tartus välja tuua Johannes Raicuse, Friedrich Meniuse ja Michael Savoniuse. Johannes Raicus pooldas meditsiinis keemial tuginevat ravi ning teda on nimetatud Rootsi meditsiiniajaloo kõige väljapaistvamaks Paracelsuse õpetuse pooldajaks (Lindroth 1989: 388). Friedrich Menius koostas teoseid Liivimaa ajaloost ja samuti alkeemilise töö „Consensus hermetico-mosaicus“ („Hermese ja Moosese kooskõla“, 1644), mis käsitles Hermes Trismegistosest lähtuvat müstikat.⁷ Selle teose tõttu peetakse Meniust silmapaistvaimaks loodusmüstika esindajaks rootsiaegses Tartu ülikoolis (Lindroth 1989: 166–168). Paraku jõudis Johannes Raicus Tartus koostada vaid ühe töö, Friedrich Menius aga ühtegi disputatsiooni Tartus ei juhatanudki. Kümne disputatsiooni eesistuja Michael Savonius oli Tartu ülikoolis kõige jõulisem Petrus Ramuse filosoofia pooldaja (Sainio 1962: 270), kuid ramistlikud seisukohad kõigis tema juhutatud disputatsioonides ei kajastu.

Johan Skytte küll toetas jõuliselt ramismi (Lindroth 1989: 136–137), kuid tema suhe Tartuga lõppes peatselt pärast *Academia Gustaviana*

⁷ Hermes Trismegistos oli Egiptuse kuu- ja tarkusejumala Thothi teisend hilisantiikajal. Kreeka jumalat Hermest peeti kõigi teaduste ja kunstide leiutajaks ning pärimuse kohaselt ilmutas ta inimkonnale hermetismina levinud salaõpetuse. Hermeselt usuti pärinevat hellenismi ja hilisantiikaja usulisi ja filosoofilisi teoseid. Peale mõne kopti- ja ladinakeelse teose on säilinud kreekakeelne „Corpus hermeticum“. See koosneb 18 traktaadist, mida peeti vanemaks kui Moosese seadusi Vanas Testamendis. „Corpus hermeticum“ äratas 15.–17. sajandi Euroopa haritlasringkondades suurt huvi.

rajamist ja ajapikku kujunes õppeasutus valdavalt siiski skolastiliseks ja aristotellikuks ning uusi teadusi ei leidnud säilinud disputatsioonidest võrdlemisi vähe. Lisaks iatrokeemiale⁸ ja ramismile võib Tartu disputatsioonides siiski täheldada ka Koperniku heliotsentrialse maailmapildi mainimist (Johannes Erici; Gulsten 1645).

Disputatsioonide poolest kõige produktiivsem aeg rootsiaegses Tartu ülikoolis oli 1640. aastatel, mil teadaolevalt kaitsti ühtekokku 255 disputatsiooni (Jaanson 2000: 220–302). Kõige viljakamad aastad olid 1642 ja 1649, mil väitekirju trükiti aastas vastavalt 37 ja 38. Seda võib seletada asjaoluga, et just 1640. aastatel olid korraga tegevad rootsiaegse Tartu ülikooli neli kõige aktiivsemat professorit: teoloogiaprofessor Andreas Virginius (*praeses* 135 korda), loodusteaduste professor Johannes Erici Stregnensis (Stiernstråle 1607–1686, *praeses* 118 korda),⁹ poeesia-, retoorika- ja juuraprofessor Laurentius Ludenius (Lorenz Luden 1592–1654, *praeses* 84 korda) ning kreeka ja heebrea keele professor Johannes Gezelius (1615–1690, *praeses* 36 korda). Kaks viimast olid ise Academia Gustaviana kasvandikud ja disputeerisid Tartus ka üliõpilasena. Tuntuim Academia Gustavianas õppinu oligi hilisem Turu piiskop Johannes Gezelius, kes õpetas Tartus kreeka keelt Jan Amos Komenský (1592–1670) uue didaktilise meetodi järgi (Andresen 2003: 38–39). Samas sai ta kurikuulsaks nõidade tagakiusajana (Ristiusk, teadus ja nõiaprotsessid XVII 1987: 155). Omapärasena võib välja tuua, et kui Academia Gustaviana esimene juuraprofessor Heinrich Hein oli ametis kogu Academia Gustaviana funktsioneerimise aja, siis disputatsioonide eesistuja on ta olnud vaid 1650. aastatel.¹⁰

⁸ Latrokeemia oli šveitsi arstist Paracelsusest (1493–1541) alguse saanud varuaegne koolkond meditsiinis, mille poolehoidjad toetasid meditsiini ja keemia ühendamist ning erinevate keemiliste elementide ja ühendite kasutamist ravis.

⁹ Selle professori nimi on tavaliselt esitatud kujul Johannes Erici Stregnensis, aga perekonnanime Stregnensis, mis on latiniseeritud variant rootsikeelsest nimest Stiernstråle, võttis ta endale alles 1652. aastal, kui kuninganna Kristiina omistas talle aadlitiitli.

¹⁰ E.-L. Jaanson bibliograafia järgi on Heinrich Hein aastal 1653 olnud kolme ja aastal 1654 ühe juriidilise disputatsiooni eesistuja. Neile lisandub üks dateerimata disputatsioon (Jaanson 2000: 428).

Vahemikus 1650–1655 oli aastane disputatsioonide arv Academia Gustavianas 15–29, viimasel akadeemia tegutsemisaastal, 1656. aastal aga kõigest 4. Üldarvult ületasid 1650. aastad siiski mõnevõrra 1630. aastaid, kuna ühtekokku trükiti disputatsioone Academia Gustaviana viimasel kümnendil 128. Selle aja tööde hulgas oli palju eetikateemalisi: disputatsioone oli eetikast ja voorusest üldiselt, sõprusest, vaprustest, mõõdukusest, suuremeelsusest jne.

Academia Gustavo-Carolina disputatsioonide arv aastatel 1690–1699 oli 82 ja aastail 1700–1710 kõigest 15. Arvult oli neid küll vähem kui Academia Gustaviana ajal, kuid tööd olid nüüd enamasti pikemad ning uute ideede seisukohast olid nad huvitavamad, sest tekstides kajastusid nii arstiteadlase William Harvey (1578–1657) kui ka filosoof René Descartesi (1596–1650) teooriad (Rein 2020b: 163; 2024a: 87; Seppel/Maasing 2023: 573). Lisaks käsitleti loodusloo loengutes Isaac Newtoni (1642–1727) õpetust ja õigusteaduses loomuõigust Samuel von Pufendorfi (1632–1794) alusel (Tering 2008: 286). Samas kui Academia Gustaviana ajal ei jäänud Tartu disputatsioonide arv alla samal ajal Uppsala ülikoolis kaitstud töödele, siis Academia Gustavo-Carolina ajal oli Tartus ja eriti Pärnus disputatsioone tunduvalt vähem kui Uppsalas (Seppel/Maasing 2023: 552). Professoritest oli disputatsioonide eesistuja kõige sagedamini teoreetilise filosoofia, moraali ja poliitika professor Gabriel Sjöberg (?–1704), kokku 26 korral.

Disputatsioonide jaotus rootsiaegses Tartu ülikoolis oli teaduskondade kaupa järgmine. Kokku oli disputatsioone (dissertatsioone) kõigis valdkondades 595 (neist Academia Gustaviana ajal 498) ning nendest 356 esitati filosoofiateaduskonnas, millest pidid oma õpinguid alustama kõik tollased tudengid. See teaduskond hõlmas toona paljusid valdkondi, nii et tööde teemad võisid olla poeetika, retoorika, ajalugu, eetika, loogika, poliitika, psühholoogia, ökonoomika, botaanika, geograafia, põllumajandus, astronoomia, füüsika ja matemaatika vallast. Teoloogilisi disputatsioone oli 201, õigusteaduse ja meditsiinilaseid aga vähem, vastavalt 33 ja 5 (Jaanson 2000: 44). Kuna see ülevaade hõlmab vaid Tartu akadeemilise trükikoja trükiseid, siis puuduvad sellest loetelust Tartu akadeemilise gümnaasiumi päevil mujal trükitud disputatsioonid, mida käsitleti siinse artikli esimeses jaotuses.

Enamik mainitud disputatsioonidest olid üliõpilaste harjutustööd, disputatsioone kraadi saamiseks (*disputatio pro gradu*) koostati 86 (Jaanson 2000: 496–497). Kraad tähendas tollal Tartus põhiliselt magistrikraadi, mis oli madalaim teaduskraad. Teoloogialitsensiaadi kraadi kaitsesid professorid Georg Manzel, Petrus Goetschenius (?–1636) ja Peter Schomer (1607–1660) Academia Gustaviana 1630. aastatel Andreas Virginiuse eesistumisel. Doktorikraadi kaitses rootsiaegses Tartu ülikoolis vaid Olaus Moberg (?–1704) 1699. aastal samuti teoloogia alal. Väitekirjade keskmine tiraaž oli 250 eksemplari (Jaanson 2000: 33–34). Praegu asuvad Tartu disputatsioonide originaaleksemplarid peamiselt Rootsi raamatukogudes (Uppsala Ülikooli raamatukogus, Stockholmi kuninglikus raamatukogus, Västeråsi linnaraamatukogus, Växjö maakonnaraamatukogus ja Lundi Ülikooli raamatukogus), aga ka Helsingi Ülikooli raamatukogus, Läti rahvusraamatukogus ja Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus ning samuti Tallinna Ülikooli akadeemilises raamatukogus.

Tartu Ülikooli raamatukogus on küll olemas rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide koopiad, kuid originaaleksemplare on äärmiselt vähe – neli üksikdisputatsiooni ning kogumikuna Andreas Virginiuse disputatsioonide kordustrukk „Manipulus disputationum theologicarum“ („Teoloogiliste disputatsioonide kimp“) aastast 1635. Teistes raamatukogudes säilitatakse Tartu disputatsioone kas eraldi vihikuteks või temaatiliste kogumike koosseisus.

Tartu disputatsioonides võib näha 17. sajandi Euroopa teaduse arenguhooni, ent üldjoontes tuleb siiski tõdeda, et rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonid olid mõeldud üliõpilastele esinemisoskuse harjutamiseks. Suuline etteaste võis aga disputatsiooni kirjalikust osast oluliselt erineda nii esituse kui ka ideede poolest (Lindberg 2021: 654–655). Tartu disputatsioonides kajastuvad kohalikud olud kahjuks harva; disputatsioonide koostamisel tugineti pigem antiikautoritele, käsi- raamatutele ja õpikutele, nagu näiteks Johannes Magiruse loodusteaduste õpik „Physiologiae Peripateticae libri sex“ („Peripateetilise füsioloogia kuus raamatut) (Rein 2024: 361–366). Academia Gustavo-Carolina Pärnu perioodi puhul (1699–1710) on osutatud uute ja vanade ideede põimumisele ning pigem uusaegsete autorite uurimuste eelistanemisele antiikautorite asemel (Vunk jt 2023: 74). Näitena võib siin

tuua William Harvey ja Marcello Malpighi (1628–1694) töödele viitamise meditsiinis (Braun; Schultz 1709).

Erinevalt tänapäevasest dissertatsioonist koostas varauusaegse disputatsiooni tavaliselt eesistujaks olev professor, üliõpilase ülesandeks jäi näidata oma väitlusoskust ja kaitsta esitatud teese (Friedenthal 2021: 870–871). See kehtis ka kraaditööde puhul, kus vaid 17 juhul 86-st on tudeng märgitud töö autoriks.¹¹ Rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide ettekannete taaselustamisest on seni teada vaid üks juhtum (Leppik 2009: 32–33). Tartu disputatsioonid olid enamasti ladinakeelsed, aga kreeka keelt kasutati teksti sees palju nii tsiteerimisel kui ka terminite edasiandmisel, niisamuti esines terveniisti kreekakeelseid disputatsioone.¹² Disputatsioonides tuli vahel ette elavate rahvakeelte kasutamist, Academia Gustaviana perioodil oli see pigem saksa keel, hilisemal Academia Gustavo-Carolina perioodil rohkem rootsi keel (Kriisa 2018: 176).

Rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonid eestikeelses tõlkes

Rootsiaegse Tartu ülikooli ligi 600-st teada olevast disputatsioonist on praeguseks (aastal 2024) eesti keelde terviklikult või peaaegu terviklikult tõlgitud üheksa. Kui lähtuda osalistest tõlgetest, siis võib neid nimetada rohkemgi.¹³ Siinkohal võib esimese näitena tuua

¹¹ Olaus Mobergi 1699. aastal kaitstud doktoritöö eesistuja oli Olaus Moberg ise, respondent oli tudeng Andreas Erichsson (1679–1707).

¹² Johannes Gezeliusse eesistumisel Tartus kaitstud 36 disputatsioonist olid kreekakeelsed koguni 35.

¹³ Mõnikord on ka küsitav, millist tööd võib nimetada disputatsiooniks. Siinkohal võib näitena tuua Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakonnas 2012. aastal Janika Pälli juhendamisel kaitstud Andres Kimberi bakalaureusetöö „Erlandus Erlandi Hiärnele kuuluva disputatsiooni „Physiognomia“ editsioon ja tõlge“, kus on editeeritud ja eestindatud Tartus koostatud käsikirjaline tekst aastast 1653. Bakalaureusetöö autor väidab, et tegemist on eradisputatsiooniga, mis on valminud kreeka ja heebrea keele professori Ericus Holsteniuse (1622–1669) ja üliõpilase Erlandus Hiärne (?–1686) koostöös (Kimber 2012: 9–10). Samas ei tiitelleht ega ka tekst ise ei ole varauusaegsele disputatsioonile iseloomulikult üles ehitatud (Kimber 2012: 16–29), pigem on tegu mingi teksti mustandiga.

1982. aastal ilmunud teose „Tartu ülikooli ajalugu“ I osa, kus mõned tõlkekatked disputatsioonidest on üsna pikad ja neid võibki pidada valiktõlgeteks (Piirimäe 1982: 198, 218–219, 231–232). Selles raamatus on eelkõige tahetud edasi anda disputatsioonidesse kätketud teaduslikku sisu, seega paratekstidest on vahel mainitud vaid disputatsioonide lisasid, juhul kui seal esineb mõni huvitav väide.¹⁴ Esineb ka vastupidist lähenemist – väärtustatud on disputatsiooni juurde kuuluvaid luuletusi ja väitekiri ise jäetud tähelepanuta. Nii on 17. sajandi Tartu juhuluule antoloogias Tartu ülikooli esimesest trükisest ehk Jakob Skytte ja Bengt Baazi „Dissertatsioonist riigist“ vahendatud töö algul olev Rootsi õpetlase Georg Stiernhielmi (1598–1672) luuletus, kus kiidetakse impeeriumiks tõusnud Rootsi kuningriiki, selle valitsejat Gustav Adolfit ja ka peatselt ülikooli rektoriks saavat Jakob Skyttet (Viiding jt 2007: 126–131). Väitekiri ise seal käsitlemist ei leia. Kui eelnevalt sai välja toodud, et varauusaegne disputatsioon on eraldi kirjandusžanr, millel on kindel ülesehitus, siis paraku tänapäeval tunduvad mõned disputatsiooni osad tarbetu ballastina. Nii ongi varauusaegse disputatsiooni kui terviku tõlked meil olnud pigem harvad, tavaliselt eeldavad need spetsiifilist konteksti või eesmärki, sobides näiteks kraaditööga, artikliga või perioodilise väljaande teemanumbriga.

Tartus 17. sajandil esitatud disputatsiooni tõlke parimaks näiteks võib tuua Academia Gustavo-Carolina päevil ette kantud Olaus (Olof) Hermelini (1658–1709 või hiljem) ja Daniel Bratti osalusega disputatsiooni „Teraviljapuudusest ja selle vältimise abinõudest“ („De caritate annonae ejusque remediis dissertatio“), mille algupärand on trükitud Tartus aastal 1695 ja mis ilmus ajakirjas Akadeemia ligi 300 aastat hiljem, aastal 1989. Disputatsiooni ladus eestikeelne tõlge pärineb Epp Tamme sulest, aga eraldi võib esile tõsta disputatsiooni lõpus olevaid väitlejale pühendatud luuletusi, mis on edasi antud eelgigiliste distihonidena, nii nagu need esinevad ka algupärandis (Hermelin, Bratt 1989: 1747–1748). Need värsid on eesti keelde vahendanud Ain Kaalep ja seega on sellel disputatsioonil koguni kaks tõlkijat, kellest üks on

¹⁴ Vt nt Piirimäe 1982: 235, kus on osutus saksakeelsele teesile, mis eristub ladinakeelse disputatsiooni muust tekstist.

keskendunud väitekirja sisulisele osale, teine aga sellega kaasnevale luuleloomingule.¹⁵

21. sajand on eesti keelde toonud rohkem rootsiaegseid disputatsioone. Aastal 2010 kaitsti Tartu Ülikooli usuteaduskonnas Marju Lepajõe juhendamisel magistritöö „Georg Mancelius juhendatud disputatsioonide põhjal“, mille autor Merle Kand on ühtlasi ümber pannud kolm Academia Gustaviana teoloogiaprofessori Georg Manzeli osalusel aastatel 1631–1632 koostatud disputatsiooni. Esimene neist on juba mainitud Tartu akadeemilise gümnaasiumi päevil Heinrich Boismanni respondeerimisel kaitstud töö pühakirja kohta aastast 1631 (Kand 2010: 127–140). Teine tõlgitud töö oli „Teoloogiadisputatsioon, mis esitab peamiselt paavstide purgatooriumi vastu suunatud õige hingetugede hulga“ („Disputatio theologica, exhibens verum ψυχοδοχειών numerum: potissimum contra purgatorium directa“) (Kand 2010: 141–153). Selle üle väitles autori ja respondendina Nicolaus Aritander (?–1664) 1632. aasta 16. novembril. Töö originaal on defektne ning seega on ka tõlkes viimane, XXXV tees jäänud poolikuks. Kui kaks esimest disputatsiooni esitati Georg Manzeli eesistumisel, siis kolmanda eesistuja oli Andreas Virginius ja selle 19. detsembril 1632 kaitstud tööga „Pidulik disputatsioon patuse kahetseva inimese õigeksmõistmisest Jumala eest“ („Disputatio solennis de justificatione hominis peccatoris poenitentis coram Deo“) väitles Georg Manzel end teoloogialitsentsiaadiks (Kand 2010: 154–173). Pühendatud on see „hiilgavale ja võitmatule valitsejale“ Gustav Adolfile, kes oli küll juba hukkunud Lützeni lahingus sama aasta 6. novembril. Kahele viimasele disputatsioonile lisandusid algupärandis ka õnnitlusluuletused, mis on tõlkest puudu. Samas on Merle Kandi magistritöö siiani ainus eestikeelne käsitlus, kus tõlgitud disputatsioonidele on lähenetud võrdlevalt.

Samuti 2010. aastast on pärit Janika Pälli juhendatud Pilleriine Alteri bakalaureusetöö klassikalises filoloogias „Benedictus Humble disputatsioon „De Magnanimitate et Modestia“ aastast 1654 ja selle seos Aristotelese Nikomachose eetikaga“, mille lisana on tõlgitud Petrus Lideniuse ja Benedictus Humble osalusel valminud eetikaalane disputatsioon „Suuremeelsusest ja tagasihoidlikkusest“ („De Magnanimitate

¹⁵ Pikemalt selle teema kohta vt Rein 2023: 98.

et Modestia“) aastast 1654 (Alter 2010: 33–43). Petrus Lidenius (?–1657?) oli aastatel 1651–1656 Academia Gustaviana eetika ja loogika professor ning mainitud disputatsioon jäi 1652. aastal Tartu ülikooli immatrikuleeritud Smålandist pärit Benedictus Humble (?–1676) ainsaks etteasteks Tartus.

Järgmine eesti keelde vahendatud disputatsioon on jällegi magistritöö kaante vahel ja selleks on 2013. aastal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakonnas Janika Pälli juhendamisel kaitstud väitekiri (Kippar 2013). Kerstin Kippar on eesti keelde tõlkinud Academia Gustaviana õigusteaduse, retoorika ja poeetika professori Laurentius Ludeniuse eesistumisel 1645. aastal kaitstud disputatsiooni „Cicero kõne poeet Archiase kaitseks, metoodiliselt analüüsitud“ („Oratio Ciceronis Pro Archia poeta methodice resoluta“) ning ühtlasi editeerinud selle algupärandi. Töö üle väitles hilisem Academia Gustaviana kreeka ja heebrea keele professor Ericus Holstenius, kes oli Johannes Gezeliuse mantlipärija selles ametis.

Eesti keelde on 2016. aastal ümber pandud ka Tartu akadeemilise gümnaasiumi teadaolevalt esimene trükis, Johannes Raicuse ja Petrus Turdinuse osalusel valminud füüsikalises-mediitsiniline pühendusdisputatsioon tulevasele ülikoolile aastast 1631, mis sarnaselt Olaus Hermelini ja Daniel Bratti tööga ilmus ajakirjas Akademia (Raicus 2016: 210–224). Kaarina Reinu eestinduse ilmunisel möödus 385 aastat originaali ette kandmisest.

Kui eelnevalt ära toodud disputatsioonid olid tõlgitud ladina keelest, siis aastal 2017 avaldati ka Academia Gustaviana aegne kreeka keelest tõlgitud disputatsioon, mille eesistuja oli Johannes Gezelius. Disputatsiooni „Vaimust üldiselt ja spetsiifiliselt Loomata Vaimust“ („Τῆς πνευματικῆς συζήτησις πρώτη, περὶ τοῦ πνεύματος γενικῶς καὶ εἰδικῶς, περὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀκτίστου“) kandis 1644. aastal ette Västmanlandist pärit üliõpilane Erick Harckmann (?–?), teksti editeeris ja tõlkis Janika Päll. Tõlge on lisatud pneumatoloogiaalasele artiklile (Kaju 2017: 213–235).

Ning lõpetuseks on eesti keelde vahendatud veel loodusteaduste professori Johannes Erici eesistumisel koostatud „Loodusteaduslik disputatsioon taimedest“ („Disputatio physica de plantis“), mille üle väitles üliõpilane Andreas Arvidi (u 1620–1670) oktoobris 1647 ja

mille eestindus on ilmunud ajakirja Vikerkaar taimede teemalises erinumbris (Andreas Arvidi; Johannes Erici 2020: 4–26, tlk Kaarina Rein). Seda disputatsiooni võib pidada skolastilise loodusteaduse näiteks (Rein 2024: 368).

Kui eelmainitud disputatsioonidest on kaheksa Academia Gustaviana aegsed, siis erandiks on esimene, Olaus Hermelini ja Daniel Bratti koostöös valminud töö teraviljapuudusest, mis kaitsti Academia Gustavo-Carolina ajal ja mis käsitleb ajatut toidunappuse teemat, tehes seda antiikautorite toel. Ühtlasi on see tõlgitud disputatsioonidest kõige pikem, küündides originaalis 51 leheküljeni. Väitekirja on ulatuslikult käsitletud ka teoses „Tartu ülikooli ajalugu I“, kus seda tööd on nimeetatud ajaloolis-sotsiaalseks analüüsiks (Piiromäe 1982: 195–196). Autoriks on nii seal kui ka tõlke juures nimetatud üliõpilast Daniel Bratti.

Academia Gustaviana aegsetest tõlgitud disputatsioonidest on neli aastatest 1631 ja 1632 ehk esimeste tööde hulgast üldse ning kolm tööd rootsiaegse Tartu ülikooli kõige produktiivsemast perioodist ehk 1640. aastatest, täpsemalt vahemikust 1644–1647. Nende disputatsioonide eesistujatena on esindatud on kõik neli Academia Gustaviana aktiivseimat professorit disputatsioonide juhatamisel: Andreas Virginius, Laurentius Ludenius, Johannes Gezelius ja Johannes Erici Stregnensis. Üks eestindatud disputatsioon on 1650. aastatest (Lidenius, Humble 1654).

Academia Gustaviana aegsed disputatsioonid on eestindatud vahemikus 2010–2020. Kui 20. sajandi eestikeelsetes käsitlustes nimetati rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonide ja väitekirjade autoritena enamasti üliõpilasi, siis uuemates uurimustes on rõhk pigem eesistuja-professoril, kellelt eeldatakse töö autorlust.

Tartu disputatsioonide eestindamine on kaasnenud nii kraaditööde kui ka teadusartiklitega. Enamasti näitlikustavad tõlgitud disputatsioonid käsitletavat teemat. Kuigi eesti keelde on rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioone ümber pandud vähe, on siiski esindatud erinevad teemad: põllumajandus, teoloogia, retoorika, botaanika, meditsiin. Enim on praegu vahendatud teoloogiliste küsimuste ja antiigipärandi mõtestamisega seotud töid, mis on ka mõistetav, sest antiikkeeltega tegeldakse tänapäeval eelkõige klassikalise filoloogia ja teoloogia vallas. Tollast ülikooli struktuuri arvestades on praeguse

seisuga puudu eelkõige juriidiliste disputatsioonide vahendused, kuid ka teiste erialade tööd vajaksid täiendavat uurimist ja tutvustamist.

Eestis me veel disputatsioonide tõlkimise traditsioonist rääkida ei saa, aga selle näiteks võib tuua Uppsala ülikooli sarja „Bibliotheca Neolatina Upsaliensis“, kus on avaldatud erinevate valdkondade disputatsioone nii inglise kui ka rootsi keelde tõlgituna koos ladinakeelsete originaaltekstidega. Eestis tundub probleemiks olevat asjaolu, et rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioone käsitletakse pigem üksikute erialade kaupa kui kõikehõlmavalt. Samuti ei ole piisaval hulgal teadlasi, kes suudaksid ladina keelest eesti keelde tõlkida.

Kokkuvõte

Tartu ülikooliga seotud töid on säilinud juba 1630. aastal rajatud Tartu akadeemilise gümnaasiumi päevilt (neli disputatsiooni), rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonidest, mis on trükitud Tartus, on ühtekokku teada 595 pealkirja, suuremast osast neist väitekirjadest on ka tekst säilinud, kuigi alati mitte täielikult. Juba 1630. aastate algul oli Tartus disputatsioone erinevatest valdkondadest: meditsiin, teoloogia, riigiteadused, psühholoogia, filosoofia jne. Filosoofia- ja teoloogiateaduskonna disputatsioonid moodustasid koguhulgast lõviosa, sellal kui juriidilisi ja meditsiinilaseid dispute oli kokku vähem kui 40. Kõige aktiivsemad rootsiaegse Tartu ülikooli professorid – Andreas Virginius, Johannes Eriki Stregnensis, Laurentius Ludenius ja Johannes Gezelius – olid kõik tegevad 1640. aastatel ning sel ajaperioodil ongi kaitstud kõige rohkem disputatsioone (255). Rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioone on eesti keelde tõlgitud alates aastast 1989, aktiivsemalt aga vahemikus 2010–2020. Ka tõlgetes kajastuvad erinevad teadusalad, millega Tartus 17. sajandil tegeldi. Samas on viimasel ajal muutunud suhtumine disputatsioonide autorlusse. Kui eelmise sajandi eestikeelsetes käsitlustes peeti autoriks enamasti töö üle väidelnud tudengit, siis 21. sajandil on üliõpilased jäänud tagaplaanile ja disputatsioonide koostamist seostatakse pigem eesistuja-professoriga.

Paljude Tartu ülikooli erialade algust ja teaduslikku läbitöötamist võib näha rootsiaegses Tartu ülikoolis, kuid selleaegsed disputatsioonid alles vajavad põhjalikumat ja laiahaardelisemat läbitöötamist.

Tänuõnad

Artikli valmimist on toetanud Postimehe Fondi Noor-Eesti teadusgrants POST108 „Tartu ülikooli esimesed teadustööd. Disputatsioon kui kirjandusžanr Academia Gustaviana ajal“. Täpsustavate märkuste eest tänab autor Janika Pälli.

Kasutatud allikad ja kirjandus

- Alter, P. 2010.** Benedictus Humble disputatsioon „De Magnanimitate et Modestia“ aastast 1654 ja selle seos Aristotelese Nikomachose eetikaga. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakond.
- Andreas Arvidi/Johannes Erics 2020.** Loodusteaduslik disputatsioon taimedest. Tlk Kaarina Rein. – Vikerkaar, 7–8, 4–23.
- Andresen, L. 2003.** Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani. Tallinn.
- Bratt, D. 1989.** Teraviljapuudusest ja selle vältimise abinõudest“ (1695). Tlk Epp Tamm ja Ain Kaalep. – Akadeemia, 8, 1709–1748.
- Braun, L./Schultz, J. 1709.** De palpitatione cordis dissertatio. Perna-viae: J. Brendeken.
- Constitutiones 2015 = Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana).** Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Tlk Kristi Sak, toim Marju Lepajõe. Tartu.
- Friedenthal, M. 2021.** Varauusaegsete disputatsioonide läbiviimise-est, ülesehitusest ja teemadest. – Keel ja Kirjandus, 10, 865–885.
- Helk, V. 2003.** Jesuiidid Tartus. Tartu.
- Hermelin, O./Bratt, D. 1695.** De caritate annonae ejusque remediis dissertatio. Dorpati: J. Brendeken.
- Jaanson, E.-L. 2000.** Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste Bibliograafia. Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften, Tartu Ülikooli raamatukogu. Tartu.
- Johannes Erics/Gulsten, G. 1645.** Disputatio philosophica de astro-nomia in genere. Dorpati Livonorum: J. Vogelius.

- Johannes Eri/Andreas Arvidi.** 1647. *Disputatio physica de plantis.* Dorpati Livonorum: J. Vogelius.
- Junkelmann, M.** 1997. Gustav Adolf. Rootsi tõus maailmariigiks. Tallinn: Kunst 1997.
- Kaju, K. (koost).** 2017. Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varusaegsest haridus- ja kultuurielust. Tartu.
- Kand, M.** 2010. Georg Mancelius juhendatud disputatsioonide põhjal. Magistritöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond. <https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/b832c80e-1d5f-4ade-ad74-95c82fb68c45/content>
- Kaukvere, T.** 2011. 1654. aasta *Academia Gustaviana* trükikoja uusladinakeelsete trükiste analüüs. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakond.
- Kimber, A.** 2012. Erlandus Erlandi Hiärnele kuuluva disputatsiooni „Physiognomia“ editsioon ja tõlge. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakond.
- Kippar, K.** 2013. Laurentius Ludeniuse disputatsiooni “Oratio Ciceronis Pro Archia poeta methodice resoluta...” editsioon ja tõlge. Magistritöö. Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia õppetool.
- Krēsliņš, J.** 1992. *Dominus narrabit in scriptura populorum.* A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kriisa, K.** 2018. Multilingual Practices in the Early Modern Academia Dorpatensis (1632–1710). Tartu.
- Leppik, L.** 2009. Mida me teame Rootsi-aegse Tartu ülikooli teadusest praegu rohkem kui 25 aastat tagasi? – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XXXVII, 20–38.
- Liiv, L.** 2011. 1634.–1635. aasta *Academia Gustaviana* uusladina trükiste tiitellehtede analüüs. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakond.
- Lindberg, B.** 2021. Corollaries and Dissertations. Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context. (Intersections 71) Leiden.
- Lindroth, S.** 1989. Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden. Stockholm.

- Loit, A./Piirimäe, H. (Hrsg.) 1993.** Das Studium der Geschichte an der Universität Tartu. Die schwedischen Ostseeprovinzen im 16.–18. Jahrhundert. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11.
- Luik, A. 2011.** 1653. aasta *Academia Gustavianas*: uusladinakeelsete trükiste tiitellehtede analüüs. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia osakond.
- Luts-Sootak, M. 2023.** Tartu Ülikooli õigusteaduskond Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2021. Tartu, 88–143.
- Mancelius, G./Boismannus, H. 1631.** Disputatio theologica de Sacrosancta scriptura in novo collegio regio Dorpati proposita. Upsalae: Imprimebat Eschillus Mathiae.
- Mancelius, G./Aritander, N. 1632.** Disputatio theologica, exhibens verum ψυχοδοχειῶν numerum: potissimum contra purgatorium directa. Dorpati Livonum: J. Pistorius.
- Menius, F. 1997.** Jutustus Tartu ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal. Tartu.
- Oldenburgus, H./Baazius, B. 1632.** Disputatio psychologica prima de definitione animae in genere. Rigae: Excudebat Gerhardus Schröder.
- Piirimäe, H. (koost) 1982.** Tartu Ülikooli ajalugu I: 1632–1798. Tallinn.
- Raicus, J./Turdinus, P. 1631.** Disputatio physico-medica votiva εἰς ἰέρωμα surgenti jam Dorpati novo collegio regio. Rigae Livonum: G. Schröder.
- Raicus, J. 2016.** Füüsikalis-meditiiniline pühendusdisputatsioon. – Akadeemia, 2, 210–224.
- Rein, K. 2010.** Meditsiinitopograafia Tartu linna kohta aastast 1631. – Mäetagused, 45, 105–144.
- Rein, K. 2011.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinialased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu.
- Rein, K. 2016.** Johannes Raicuse käsitlus Tartu linnast ja selle ümbrusest. – Akadeemia, 2, 225–235.
- Rein, K. 2020a.** Rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioon „Taimedest“. – Vikerkaar, 7–8, 24–26.

- Rein, K. 2020b.** Loomad Rootsi-aegse Tartu ülikooli meditsiinitöodes. – Mäetagused, 78, 155–172. DOI: 10.7592/MT2020.78.rein.
- Rein, K. 2023.** Kuidas defineerida maailma ehk varauusaegsete disputatsioonide tõlkimise mõttekusest. – Tõlkija hääl XI, 96–105.
- Rein, K. 2024.** Botaanika rootsiaegses Tartu ülikoolis Johannes Erici ja Andreas Arvidi disputatsiooni „De plantis“ (1647) näitel. – Keel ja Kirjandus, 4, 354–373.
- Ristiusk, teadus ja nõiaprotsessid XVII sajandil. 1987.** Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Tallinn.
- Sainio, M. A. 1962.** Ramismen vid universitetet i Dorpat. Eripainos teoksesta Historica I. Studia Historica Jyväskyläensia I., 249–274.
- Sainio, M. A. 1978.** Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656. Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Årgång LVIII, Bd 141. Stockholm: Ljunbergs Boktryckeri AB.
- Savonius, M./Anethulander, M. 1632.** De philosophiae definitione tam nominali quam reali. Dorpati Livonum: J. Pistorius.
- Seppel, M./Maasing, M. (koost). 2023.** Muutused, ümberkorraldused, uuendused. – Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. Tallinn, 531–554.
- Sild, O. 1932.** Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli usuteaduskonna õppejõud, nende elukäik ja tegevus. Usuteadusline Ajakiri, lisavihik nr 3, lk 46–78.
- Skytte, B. 1630?** Questiones de hodierno statu, honori Academiae Dorpatensis, munificentia invictissimi regis Gustavi Adolphi, in Livonia iam surgentis ad publicam disquisitionem propositae a Benedicto Skytte, barone et equite. Pat. Fol.
- Skytte, J; Baazius, B. 1632.** Dissertatio de rebuspublicis. Dorpati Livonorum: J. Pistorius.
- Teriing, A. 1984.** Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710 (= Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis V). Tallinn.
- Teriing, A. 2008.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu.
- Viiding, K. jt (koost). 2007.** O Dorpat, urbs addictissima musis. Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Tallinn.

- Virginus, A./Boismannus, H. 1632.** Disputatio sexta de miraculosa et salutifera Servatoris nostri conceptione et nativitate. Dorpati Livonorum: J. Pistorius.
- Virginus, A./Langstadius, J. 1632.** Disputatio theologica de universali hominum ad salutem aeternam vocatione. Dorpati Livonum: J. Pistorius.
- Virginus, A./Mancelius, G. 1632.** Disputatio solennis de justificatione hominis peccatoris poenitentis coram Deo. Dorpati Livonorum: J. Pistorius.
- Vunk, A./ Laidla, J./ Päll, J. 2023.** Academia Pernaviensise lugu. Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. Tartu.

THREE VIEWS ON THE DISPUTATIONS OF THE SWEDISH UNIVERSITY OF TARTU

Summary

The Swedish University of Tartu existed in two periods from 1632 to 1656 (to 1665 in Tallinn) as Academia Gustaviana, and from 1690 to 1710 as Academia Gustavo-Carolina. A precursor to the University was the Jesuit College of Tartu, existing during Polish rule from 1583 to 1625. However, there are no written works preserved from this institution. The first disputations in Tartu originate from the Tartu Academic Gymnasium, founded in 1630 by the Swedish statesman and general governor of Livonia Johan Skytte (1577–1645). Johan Skytte became the first chancellor of the University of Tartu. His vision for Academia Gustaviana was to have a practical institution where subjects were passed quickly and rhetoric and mathematics were studied in order to put theoretical knowledge into practice.

There are 595 printed disputations from the Swedish University of Tartu, most of them (498) published during the Academia Gustaviana period. Disputations were the most common printed output of early modern universities. The first preserved disputation from the Tartu Academic Gymnasium was presided over in March 1631 by Professor of Medicine Johannes Raicus (ca. 1580–1632) and the first disputation of the University of Tartu by its first rector Jacob Skytte (1616–1654) in September 1632. The most productive years for compiling disputations during the Swedish rule in Tartu were the 1640s, with 255 disputations. The four most active professors in presiding over disputations at the Swedish University of Tartu were Professor of Theology Andreas Virginius (1596–1664), Professor of Natural Sciences Johannes Erici Stregnensis (1607–1686), Professor of Law, Rhetoric and Poetics Laurentius Ludenius (1592–1654) and Professor of Greek and Hebrew Johannes Gezelius (1615–1690). Most of the disputations were defended at the Faculty of Philosophy (356) and Faculty of Theology (201), whereas at the Faculty of Law only 33 and at the Faculty of Medicine merely 5 disputations were presented. Most of these works were *disputationes pro exercitio*, with 86 being *disputationes pro gradu*.

Johan Skytte was eager to introduce Ramist philosophy of utility to Tartu, however the disputations at Academia Gustaviana rather remained Aristotelian and scholastic. It is much easier to trace modern scientific ideas during the Academia Gustavo-Carolina period than during Academia Gustaviana.

From the disputations of the Swedish University of Tartu, nine have been translated into Estonian, eight from Latin and one from Greek. Most of these disputations are from the Academia Gustaviana period with one from Academia Gustavo-Carolina. As an early modern disputation is a specific genre with certain components, it is not common today to translate a disputation as a whole, with some parts such as the title page or congratulations often omitted. The translations of the disputations into Estonian are often found as part of an article or a master's or a bachelor's thesis. There has been a certain attitude change in the question of authorship of disputations. Students were regarded as the authors of disputations in the 20th century, whereas 21st century texts highlight the professors who presided over the disputations and tend to neglect the role of the students. In the Estonian translations of the disputations various themes are represented: agriculture, theology, rhetoric, botany, medicine, etc. We cannot speak about a tradition of translating early modern disputations in Estonia yet, but at the University of Uppsala there is a series called *Bibliotheca Neolatina Upsaliensis*, where local disputations are translated from Latin into Swedish or English.

It seems that a comprehensive approach to the disputations of the Swedish University of Tartu is still missing, although some themes like theological or medical disputations have been researched extensively.